www.turkishstudies.net/language

Turkish Studies - Language and Literature

eISSN: 2667-5641

Research Article / Araştırma Makalesi

INTERNATIONAL
BALKAN
UNIVERSITY

Sponsored by IBU

Hâmî-i Âmidî ve Manzum Mektubu: Arîza-i Manzûme

Diyarbakir Poet Hami and His Poetic Petition: Ariza-i Manzume

İdris Kadioğlu*

Abstract: This study focuses on a verse letter dated 1732 written by Hami in the context of Ali Emiri's Diyarbakir poets controversy (*Tezkire-i Şuara-yı Amid*). This poem in Hami's Divan is a desire written to Cretan Tîbî to be presented to the Ottoman administration. Hami (d. 1747), who lived in the first half of the 18th century, expresses his troubles in his poetry on his return journey from Istanbul to Diyarbakir. And describes the effect of the plague epidemic, which is effective in Anatolian geography, on himself and his friends in a poetic language. Smallpox in Diyarbakir in the same year, the city's invasion of the enemy and the problems of the public are among the issues that the poet touched and complained about. Hami wrote this desire to give him a share of the income of the village of Fare. The poet expresses his events in a modern story setting, in a pathetic, exaggerated language and in a unique style. This poetry is a chat with a total of two hundred and sixty-six couplets. Seventy-eight verses of the poem related to travel were re-read by comparing writing and printed copies. Inter-language translations of couplets are written and written against each couplet. Thus, some reading and writing mistakes in the scientific studies and publications on Hami's Divan were corrected. After a short analysis of poetry, the study was completed by writing the conclusion and bibliography sections. At the end of the study, just the first edition of the manuscript copy, including the title of the poem, was added.

Structured Abstract: The aim of this study is to investigate the reflections of epidemic diseases on divan poetry and its effects on human and social life, in particular of the Hami's Divan. In the study was emphasized a poetic letter from Hami Ahmed one of the 18th century divan poets. The plague epidemic in Istanbul and its surroundings, the smallpox in Diyarbekir and the reflections of epidemic diseases to poetry were investigated and the effects of all these negativities on the poet's life were examined. This poem, which is emphasized, is very important as it has a historical document.

This study focuses on a verse letter dated 1732 written by Hami in the context of Ali Emiri's Diyarbakir poets controversy (*Tezkire-i Şuara-yı Amid*). This poem in Hami's Divan is a desire written to Cretan Tîbî to be presented to the Ottoman administration. Hami (d. 1747), who lived in the first half of the 18th century, expresses his troubles in his poetry on his return journey from Istanbul to Diyarbakir. And describes the effect of the plague epidemic, which is effective in Anatolian geography, on himself and his friends in a poetic language. Smallpox in Diyarbakir in the same year, the city's invasion of the enemy and the problems of the public are among the issues that the poet touched and complained about. Hami wrote this desire to give him a share of the income of the village of Fare. The poet expresses his events in a modern story setting, in a pathetic, exaggerated language and in a unique style. This poetry is a chat with a total of two hundred and sixty-six couplets. Seventy-eight verses of the poem related to travel were re-read by comparing writing and printed

* Prof. Dr. Dicle Üniversitesi Ziya Gökalp Eğitim Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi Bölümü
Prof. Dr. Dicle University Ziya Gökalp Faculty of Education, Department of Turkish Language and Literature Education
ORCID 0000-0002-2671-3768
ikadoglu@gmail.com

Cite as/ Atıf: Kadioğlu, İ. (2020). Hâmî-i Âmidî ve manzum mektubu: Arîza-i Manzûme. *Turkish Studies - Language*, 15(3), 1275-1292. <https://dx.doi.org/10.47845/TurkishStudies.43481>

Received/Geliş: 10 May/Mayıs 2020

Accepted/Kabul: 15 September/Eylül 2020

Copyright © INTAC LTD, Turkey

Checked by plagiarism software

Published/Yayın: 30 September/Eylül 2020

CC BY-NC 4.0

copies. Inter-language translations of couplets are written and written against each couplet. Thus, some reading and writing mistakes in the scientific studies and publications on Hami's Divan were corrected. After a short analysis of poetry, the study was completed by writing the conclusion and bibliography sections. At the end of the study, just the first edition of the manuscript copy, including the title of the poem, was added.

The study consists of an introduction and two parts. Encyclopedic information about the life and personality of Hami was given at the entrance. In the first part of the work, interesting findings are conveyed from the language of Emir Ali regarding the physical portrait and personality traits of the poet. Hami had great difficulties, had troubles, suffered an epidemic of plague, lost his favorite friends and things on the road and returned to his country with difficulty. When he arrived in Diyarbakir, he faced greater suffering, and the death of his two sons from smallpox shocked him.

In the first period of the 18th century, both the turmoil experienced in the administrative system of the Ottoman Empire and the epidemic diseases experienced in the geography of Istanbul and Anatolia negatively affect the political and social life of the period. Hami also got his share of these negativities, and in this poem he wrote, he depicted this black days painting. The poet explains in a pathetic way how he got the plague disease, his two assistants, whom he loved very much, because of the illness they caught on the road. We can re-express this chapter in today's Turkish as follows:

"The inevitable accident eventually happened to me and I got the disease I feared. Of course, there were no traces of the plague on the ground. It suddenly derived like a mushroom. Ali became the target of plague disease in Tosya. We found a mahfe (basket), put Ali in the basket and loaded it on the horse. Destiny, with his sharp fingernail, unraveled his life knot. In foreign exchange he was the only basis I relied on. It was broken in Direklibel. When that black fortunate person died in Karacayer, my world was destroyed. Look at this fate, there was no one around to help but a few denial friends of Egin. There was neither a shroud nor a tomb. Outcast Ali remained exposed. I had never seen a dead person in my life, I had not touched the dead. I suddenly encountered the death I had avoided. We took the funeral to Haciköy. Helplessly and alone I buried the dead into the grave. In the morning we set off by loading the loads and crying. Sometimes we continued by saying ah, sometimes saying "innâ li'llâh" for consolation. I thought Hasan was saved, but he also got sick in Sivas. I was able to transport the patient (Hasan) to eight hosts by force. Death hangman suddenly stopped our way. Hasan also died in Malatya. The grave pulled him on his lap. He was young, but the bottom of the tomb became his eternal space."

It is seen that such poems written as in this poem analyzed shed light on social events such as epidemics and famine. These and similar poems, which do not appear in history books, reflect social events and have historical document value, should be examined carefully by experts. Such texts are undoubtedly important for philology. It is also useful to evaluate in terms of social science and public health. It is believed that this important verse, which is in the social memory and which mirrors the period it was written, will be a great source of historical research.

Keywords: poetic petition, Hami, Diyarbakir, mesnevi, journey, plague, smallpox.

Öz: Bu çalışmada, Ali Emîrî'nin *Tezkire-i Şuarâ-yı Âmid* adlı eserindeki biyografisi bağlamında Hâmî'nin yazmış olduğu 1732 tarihli bir manzum mektup üzerinde durulmaktadır. Hâmî Dîvânı'ndaki bu şiir, devrin Osmanlı yönetimine sunulmak üzere Giritli Tîbî Efendi'ye hitaben yazılmış bir arzuhâldir. 18. yüzyılın ilk yarısında yaşayan Hâmî (ö. 1747) bu şiirinde, İstanbul'dan Diyarbakır'a dönüş yolculuğunda çektiği sıkıntıları dile getirmekte ve Anadolu coğrafyasında etkili olan veba salgınının kendisi ve arkadaşları üzerindeki etkisini şiir diliyle anlatmaktadır. Aynı yıl içinde Diyarbakır'da görülen çiçek hastalığı, şehrin düşman istilasına uğraması ve halkın çektiği sıkıntılar, şairin değindiği ve şikâyetçi olduğu konulardandır. Hâmî bu arzuhâli Fâre köyünün gelirlerinden kendisine de pay verilmesi için yazmıştır. Şair başından geçen olayları modern bir hikâye kurgusu içinde, acıklı, mübalağalı bir dille ve kendisine has güzel bir üslûpla dile getirmektedir. Toplam iki yüz altmış yedi beyitten oluşan şiirin türü hasbihâldir. Şiirin seyahatle ilgili olan yetmiş sekiz beyitlik kısmı yazma ve matbu nüsha karşılaştırılarak yeniden okunmuştur. Beyitlerin dil içi çevirileri de yapılarak her beytin karşısına yazılmış ve böylece Hâmî Dîvânı üzerine yapılan bilimsel çalışma ve yayınlarda görülen bazı okuma ve yazım yanlışları tashih edilmiştir. Şiirle ilgili tahlilî kısa bir değerlendirmeden sonra sonuç ve kaynakça

bölümleri yazılarak çalışma tamamlanmıştır. Çalışmanın sonuna şiirin başlığının da yer aldığı el yazma nüshanın ilk sahifesinin tıpkıbasımı eklenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Arzuhâl, Hâmî, Diyarbakır, mesnevi, yolculuk, veba, çiçek hastalığı.

Giriş

Hâmî-i Âmidî (ö. 1160/1747): 1090/1679'da Diyarbakır'da (Âmid) doğmuştur. Asıl adı Ahmed'dir. Aslen Semerkantlı olan âlim ve şair Âgâh-ı Âmidî ile şair ve hattat İbrâhim Hâsim-i Âmidî'den dersler almıştır. Şair Vâlî (Hasan Ağa) arkadaşı ve yakın dostudur. Otuz yaşlarında iken İstanbul'a gitmiş, burada Sadâret Kethüdâsı Muhsin-zâde Abdullah Paşa'ya intisap ederek divan kâtipliği görevini üstlenmiştir. Bir süre sonra Diyarbakır beylerbeyliğine tayin edilen Köprülü-zâde Hacı Abdullah Paşa'nın divan kâtibi olarak memleketine dönmüştür (1718). Ertesi yıl Abdullah Paşa ile beraber aynı görevle önce Van'a, ardından Erzurum'a gitmiştir. 1725'te Tebriz'in fethi sırasında göstermiş olduğu başarılı hizmetler dolayısıyla kendisine hâcegânlık rütbesi verilmiş, 1726'da Abdullah Paşa'nın görevinden ayrılması üzerine kendisi de Diyarbakır'a geri dönmüştür. Patrona Halil İsyanının cereyan ettiği 1730 yılında ikinci defa İstanbul'a gitmiş ancak bir yıl kadar sonra kendi isteğiyle ve oldukça zahmetli bir yolculuktan sonra tekrar memleketine dönebilmiştir. 1743'te bazı dostlarının daveti üzerine Erzurum'a gitmiş, buradan dönüşünde eşkıyanın saldırısına uğramış, para, eşya ve silâhları yağmalandığı için perişan bir halde Diyarbakır'a ulaşabilmiştir. Çermikli Çeteci-zâde Abdullah Paşa'nın Diyarbakır valiliği sırasında onun verdiği câizeler ve Fâre köyünün gelirleri de uhdesine temlik olununca rahat bir hayata kavuşmuştur. Kışın şehirdeki evi, yaz aylarında Dicle kıyısındaki köşkü, ilim ve sanat adamlarının toplandıkları bir encümen-i dâniş hâline gelmiştir. Hâmî, 1160/1747'de¹ Diyarbakır'da vefat etmiştir.

Hâmî'nin bir külliyyat oluşturacak kadar çok eserinin Erzurum dönüşü uğradığı saldırıda kaybolduğu rivayet edilmektedir. Bilinen eldeki tek eseri dîvânıdır. Hâmî Dîvânı üzerine Selma Fırat (Malatya, 1998) ve Kadri Hüsnî Yılmaz (Ankara, 2011) tarafından iki yüksek lisans tezi hazırlanmış, Yılmaz'ın çalışması e-kitap olarak da yayımlanmıştır (Ankara, 2017). Hâmî Dîvânı'nın çeşitli kütüphanelerde üçü eksik toplam on nüshası bulunmaktadır (İÜ Ktp., TY, nr. 506; Konya Mevlânâ Müzesi Ktp., nr. 2401; Millet Ktp., Ali Emîrî Efendi, Manzum, nr. 99, 100; Milli Ktp. Yazmalar Koleksiyonu, 06 Mil Yz A 641/1; 06 Mil Yz A 3389; Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 2620) Divan eski harflerle de basılmıştır (İstanbul 1272/1885). Kasidelerinde Nef'î, gazellerinde Nâbî tesiri görülen şairin bazı hikemî beyitleri sonraki devirlerde darbimesel haline gelmiştir. Hâmî'nin Hacı Abdullah Paşa'nın Azerbaycan savaşlarını ve Tebriz'in fethini anlatan 375 beyitlik "üzre" redifli kasidesiyle, 1743'te Erzurum'dan Diyarbakır'a dönerken eşkıya tarafından nasıl soyulduğunu anlatan 121 beyitlik "lâmiyye"si oldukça ünlüdür. Giritli Tîbî Efendi'ye hitaben yazdığı ve bu çalışmada üzerinde durduğumuz 267 beyit uzunluğundaki mektup da tarihî vesîka değeri açısından oldukça önemli bir manzumedir.²

¹ "İbâdet ü tâ'at ve neşr-i fezâ'il ü kemâlât ile imrâr-ı vakt u sâ'at eylemekte olduğu hâlde, 1160 / 1747 senesi evâ'ilinde cevher-i rûh-ı celîlü'l-kıymetin teslim-i hıvâne-hâne-i bekâ eyledi." (Ali Emîrî, 1328: 198)

² Hâmî biyografisi için bk. Abdülkadir Karahan, "Hâmî-i Âmidî", DİA (1997), C 15, s. 458; Ömer Çiftçi (haz.) Fatîm Davud, Tezkire (Hâtîmetü'l-eşâr), Ankara 2017, s. 84; İdris Kadioğlu (haz.) Ali Emîrî, Tezkire-i Şuarâ-yı Âmid, Ankara 2018, s. 231-256; Osmanlı Müellifleri, II, 139-140; Şevket Beysanoğlu, Diyarbakırlı Fikir ve Sanat Adamları, İstanbul 1957, I, 211-224.

1. Tezkire-i Şuarâ-yı Âmid'de Hâmî-i Âmidî

Hâmî-i Âmidî (ö. 1160/1747) hakkında en geniş bilgi *Tezkire-i Şu'arâ-yı Âmid*'dedir.³ Ali Emîrî eserinde, yazılı kaynaklarla beraber sözlü rivayetleri de dikkate alarak yetmiş yıl ömür süren Hâmî'nin fizikî portresini şöyle tasvir etmiştir. “*Merhûm-ı müşârun-ileyh (Rahmetli Hâmî) mûlahhamû'l-vücûd (etine dolgun), vasatû'l-kâme (orta boylu), levni (renk) humrete (kırmızı) mâ'il (meyilli) vâsi'ü'l-cebhe (geniş alınlı) esvedü'l-'ayneyn (simsiyah gözlü), nûrânî (parlak), beşûş vecîh (güler yüzlü) bir zât olduğu mütevâtir (tevatürle sabit) ve meşhûrdur. Terceme-i hâminden (biyografi) müstebân (belli) olduğu üzre bu hâkdân-ı bî-bekâda (geçici dünya) yetmiş sene mu'ammer (uzun ömürlü) olmuştur.*” (Ali Emîrî, 1328, s. 198; Kadioğlu, 2018, s. 247)

Yaşça küçük olmakla birlikte Urfalı Nâbî'nin çağdaşı olan Hâmî, hikemî üslûbun Diyarbakır'daki en önemli temsilcilerinden biridir. Kadim şehir Diyarbakır'la iletişim hâlinde olan Nâbî, bu şehrin şairleriyle de yakın dostluklar kurmuştur. O, Hâmî gibi genç bir şairin Diyarbakır (Âmid) şehrinde yetiştiğini duyunca çok memnun olmuş, memnuniyetini dile getirmek için Ali Emîrî'nin ifâdesiyle bir “*kıt'a-yı garrâ*”⁴ yazmıştır. Ali Emîrî, devrin meliküşşuarâsı Nâbî'nin Diyarbakır şairlerinden özellikle de genç şair Hâmî'den sitayişle bahsettiğini belirtmektedir. Daha sonra kaleme alınan Sâlim ve Safâyî tezkirelerinin ise ondan hiç bahsetmediklerini dile getirmekte ve tezkirecileri eleştirmektedir.

Geniş biyografisi *Tezkire-i Şuarâ-yı Âmid*'e havâle edilerek burada şairin sadece Diyarbakır'ın kadim yapılarındaki taşlara kazınarak ebedîleşen bazı şiirlerinin tarihî vesîka değeri üzerinde durulmakta, bu bağlamda şairin hayatı, edebî kişiliği ve üslûbuna dair önemli bilgiler içeren manzumelerinden örnekler sunulmaktadır.

Şair Hâmî'nin tarihî vesîka değeri taşıyan ve şehrin kadim yapılarındaki taşlara işlenen çok önemli şiirleri vardır. Diyarbakır'da Nebi Câmî'nin kible duvarına bitişik inşâ edilen ve içerisinde iki adet mezar bulunan türbe ve türbe duvarındaki yazılar hâlâ ziyaretçilerin ilgisini çekmektedir. Ali Emîrî, türbe taşlarına yazılan beyitlerin şair Hâmî'ye ait olduğunu tespit etmiştir. Mersiye türündeki bu şiir, dönemin valisi Köprülü-zâde Abdullah Paşa'nın eşi Zübeyde Hanım ve masume kızı Leylâ'nın aynı yıl içinde ölümü üzerine yazılmıştır. Devrin Diyarbakır valisi aynı zamanda şair olan Köprülü-zâde Hacı Abdullâh Paşa'nın isteği üzerine kırk altı beyitlik “*mersiye-i garrâ*” taşlara kazınmak suretiyle yazılarak ölümsüzleştirilmiştir. Şiirdeki “*figân*” kelimesi Zübeyde Hanım ve küçük kızı Leylâ'nın vefât yılını (1131/1719) vermektedir. Mersiye'nin üçüncü beytinde, herkesin korktuğu ancak mutlaka başına gelecek olan ölüm gerçeği şair Hâmî tarafından “*üslûb-ı belîgâne*” ile şöyle tasvir edilmektedir:

³ Bk. Ali Emîrî 1328: 187-210, Kadioğlu 2018: 231-256.

⁴ *Kıt'a-yı garrâ*: Parlak, gösterişli, şaşıllı manzume. Hâmî vafında Nâbî'nin söylediği dört beyitlik kıt'a şöyledir:

*Nâbiyâ Âmid'e şâyândır ezelden denmek
Tuhfe-i nâdire-zâ-yı çemenistân-ı kadîm*

*Tâze Hâmî'si zuhûr eyledigin gûş etdik
Eylemiş hüsn-i himâyetle harâbın termîm*

*Böyle hâmisî Âmid ne 'aceb şimdîye dek
Çalmadı gayrı bilâd üstine gûş-ı takdîm*

*Ben dahı gam mı çekerdim nazar-ı a'dâdan
Bâzû-yı vaslâda ta 'vîzim olaydı Hâmîm* (Ali Emîrî, 1328: 188; Kadioğlu, 2018: 233)

Havâ mîdur bu keş-â-keş dem-â-dem olmadadır

Dıraht-ı ‘ömrüñe âmed şüd-i nefes minşâr⁵

[Bu soluduğunu hava zannetme. Nefes alışverişin her an ömür ağacını bıçkı gibi kesmektedir. Dikkat et ölüm var.]

Yine Ali Emîrî’nin tespitine göre Hâmî’nin yirmi beş beyitli ve 1141/1729 tarihli güzel bir kasidesi *Balıkli Kasrı*’nın tavanına nakşedilmiştir. Diyarbakır hânedanından Abdülvehhâb Ağa-zâde Hâcî Mustafâ Ağa 1140/1728 senesinde bu kasrı satın alarak yeniden imâr ve inşâ etmiştir. Kasrın tamamlanışına Hâmî’nin düşürdüğü tarih beyti (1141/1729) yapının taş tavanına büyük ve güzel bir hatla boydan boya yazılmıştır. Yirmi beş beyitlik kasidenin tarih beyti şöyledir:

Tamâm oldukda Hâmî Kasr-ı mâhî söyledim târîh

Bu kasr-ı pâke olmaz mâhdan mâhiyyeden hem-tâ⁶

Ali Emîrî, Hâmî’nin ulemâ ve üdebâ ile dost meclislerinde bulunmaktan ve onlarla sohbet halkaları oluşturmaktan hayli zevk aldığını nakletmekte ve bu bağlamda “*Bundan nâsî kış mevsiminde hânesi, yaz zamânında kasr-ı safâ-âşiyânesi bir encümen-i dâniş⁷ hâlini kesbederdi. Onda güzel müşâ‘areler mübâhaseler icrâ olunur, kitaplar, târîhler okunur, edebî fennî makâleler söylenirdi*”⁸ diyerek hem o devirde şehirde bir şairler topluluğunun varlığına hem de XVIII. yüzyılda Diyarbakır’ın önemli bir edebî muhit olduğuna dikkat çekmektedir. Kendisine mürâcaat eden herkesi memnûn ve mesrûr eden Hâmî’nin her zamân hânesinde ondan fazla hizmetkârı ve ahırında da bir o kadar at ve binek hayvanı bulunurdu.

Feresiyye⁹ türündeki bir kasidesindeki şu beyitler şairin zarîfâne üslûbuna örnektir:

Bir atım var ki mecmû‘a-i eskâm ü ‘ilel

Mûy-ı endâmı kadar ‘ayb teninde der-kâr

Hele dendân mı var agzında eger dişlese de

Eliñi sıktı zerâfetle sanırsıñ dildâr

O kadar ‘uzv-ı ‘acîbinde tenâsüb nâ-bûd

Çâr has-pâreye geçmiş gibi bir tâze hıyâr

⁵ Mersiyenin tamamı kırk altı beyit olup Nebi Camii türbesindeki taşlarda ve Dîvân-ı Hâmî’de kayıtlıdır. bk. Yılmaz, 2017: 232-237.

⁶ Ali Emîrî, 1328: 200; Kadioğlu, 2018: 249.

⁷ XVIII. yüzyılın önemli edebiyat muhitlerinden biri olan Diyarbakır’da üstat şair Âgâh zamanında mühim şairlerden oluşan bir ilim ve sanat meclisinin teşekkül ettiği bilinmektedir. “*Cenâb-ı Âgâh’ın zamanında şehrimizde öyle zengin bir “encümen-i edebiyât” teşekkül etmişti ki, bunun derece-i hârikası gerek müşârün ileyhin zîrdeki nezâ‘irinde ve gerek o zaman şu ‘arasından Ümnî, Emîrî, Hâsim, Hâmî, Hamdî, Şûrî, Fâmî, Mucîb Kemâlî, Lebîb, Vâlî gibi belâgat-mendân-ı memleketin terceme-i ahvâllerindeki nezâ‘ir kısmı mütala‘asından anlaşılır. Birçok şu ‘arâ-yı memâlik ü bilâd ve o cümleden melikü’ş-şu ‘arâ Nâbî merhûm gibi bir üstâd defâ‘atle şehrimize gelerek o encümen-i dânişde musâhabet-pîrâ olmuş idi.*” (Ali Emîrî, 1328: 23; Kadioğlu, 2018: 43; Kadioğlu 2010: 35-45)

⁸ Ali Emîrî, 1328: 23.

⁹ Atlar için yazılan şiir türüdür. Divan edebiyatında atlar için yazılan kaside veya mersiyelelere “rahşiye” denmektedir. Bu türün en güzel örneklerini verenlerden biri 17. Yüzyıl Divan şairi Nef‘î’dir.

Süst-pâdır ne kadar depmesi te'sîr edecek

Depse de bir gül ile urdı sanırsıñ seni yâr¹⁰

Ömrünün sonlarına doğru 1156/1743 senesinde Erzurum'dan Diyarbakır'a gelirken uğradığı yağmada Hâmî'nin "*Külliyât-ı Âsâr*"ının da zâyî olduğu, şimdi mevcut olan *Dîvân-ı Eş'âr*'ının vefâtından sonra bazı dostları tarafından bulunabildiği kadarıyla cem ve tertip edildiği rivâyet edilmektedir. Ali Emîrî tevîd, münâcât ve na't-ı şerîf gibi şiirlerin mevcut olan divanda bulunmayışının sebebini şairin uğradığı yağma hadisesinde şiirlerinin büyük çoğunluğunun kaybolmasına bağlamaktadır.

"*Bu nekâyisle berâber matbû' dîvânı 1938 beyti hâvîdir*" diyen Ali Emîrî Hâmî'nin "*nigîn*" redifli, toplam on yedi beyit olan ve matbû *dîvân*'ında bulunan meşhur gazelinden beş beytini tezkiresine almıştır:

Vermek isterseñ cihânda nâm mânend-i nigîn
Merkeziñde göster istihkâm mânend-i nigîn

Mâlik-i zer mu'teber sâhib-güher hem nâmver
Var mıdır dünyâda almış kâm mânend-i nigîn

Gevheriñ pâk ise âsârıñ çıkar nâmıñ yürür
Sen hemân hâneñde kıl ârâm mânend-i nigîn

Hem çıkar nakşıñ beyâza hem olur rûyuñ siyâh
Etme râziñ herkese i'lâm mânend-i nigîn

El kiri yüz karasıdır **Hâmiyâ** tahsîlimiz
Olmuşuz farzâ ki sâhib-nâm mânend-i nigîn¹¹

2. *Arîza-i Manzûme*'de Salgın Hastalık ve *Tıbb-ı Nebevî*'de Tâûnun Çaresi

Hâmî, 1143/1731 yılında İstanbul'a ikinci defa gittiğinde Sultan III. Ahmet tahttan indirilmiş yerine Sultan I. Mahmut cülûs ettirilmişti. Saraydaki bu karışıklıkları fark eden Hâmî, memleketine dönmek istemektedir. O esnada efendisi Köprülü-zâde Abdullah Paşa'nın yeğeni Hâfız Ahmed Paşa Kubbealtı veziri ve mukataacı olmuştur. Hâmî ona bir kaside sunarak Diyarbakır'a gitmek için izin talep etmiş, beratı onaylanınca evinde misafir kaldığı Giritli Tîbî Efendi'nin de desteğiyle İstanbul'dan Diyarbakır'a gitmek üzere yola çıkmıştır. Yazdığı mektuptan anlaşılacağı üzere Hâmî'nin yanında altı at, Büyük Ali, Küçük Ali ve Hasan isimlerinde üç yardımcısı bulunmaktadır. O sırada İstanbul'dan Bolu'ya kadar çok şiddetli bir "**tâûn** (veba)"¹² salgını baş göstermiştir. Ali

¹⁰ Kasidenin tamamı otuz iki beyit olup *Dîvân-ı Hâmî*'de kayıtlıdır. bk. Yılmaz, 2017: 80-83.

¹¹ Bu *gazel-i mutavvel* toplam on yedi beyit olup *Dîvân-ı Hâmî*'de kayıtlıdır. bk. Yılmaz, 2017: 195-197.

¹² Sözlükte tâûn'a "veba" denilmekte, "veba" ise "fârelerden insanlara geçen ve salgın hâlini alan bulaşıcı, ateşli, öldürücü hastalık, tâun" olarak tanımlanmaktadır. İmam Kastallânî *Mehâbibü'l-ledünniyye* adlı eserinin Peygamberimize muhabbetin ve sünnetine riayetin gerekliliği bölümünde Peygamber Efendimiz'in tâun hastalığının tedavisiyle ilgili Üsâme bin Zeyd'den rivayet edilen şu hadis-i şerifini nakleder: "*Tâûn Benî İsrail'den bir taifeye ve sizden önce gelenlere gönderilmiş bir azaptır. O hâlde siz onun bir yerde olduğunu iştirseniz onun üzerine o yere gitmeyin ve siz de bir yerde iken o orada vâki olsa siz oradan kaçıp o yerden çıkmayınız.*" Kastallânî, *Mevâhibü'l-ledünniyye bi'l-Minahi'l-Muhammediyye*, (sad.) H. Rahmi Yananlı, İstanbul 2008, C 2, s. 316-317. Bu hadis-i şeriften de anlaşılacağı üzere *Tıbb-ı Nebevî*'ye göre hastalıkların teşhis ve tedavisi asırlar öncesinde yapılmaktaydı. Eseri sadeleştiren Yananlı, Hz. Peygamber'in bu sözleriyle ilgili şu notu düşmüştür: Bu hadis-i şerif, Peygamber Efendi'mizin açık ilmi mucizelerinden olup daha sonraki asırlarda ilmin gelişmesiyle hakikati meydana çıkmıştır. Bu hadis-i şerif eskiden olduğu gibi bugün de bütün salgın hastalıklarda tatbik edilen "*karantina*" hükmünü getirmiştir. O hâlde bundan evvelki hadis-i şerifte (O,

Emîrî bu durumu sanatkârane bir dille şöyle ifade etmiştir: “*Hâmî Efendi’niñ bir taraftan tâ’ûnuñ te’sirât-ı halecân-bahşâsı bir taraftan yollarıñ mehâliki hasebiyle uğradığı mesâ’ib ve metâ’ib hakkında itnâb-ı mübâhesât edilse esîr-i zülf-i dil-ârâ olan âşıkân-ı dil-rîşânıñ nazargâh-ı intibahına ‘arza şâyân bir kitâb-ı garâ’ib-nisâb teşkil eder.*”¹³

Ali Emîrî, “*Hâmî Efendi hüküm-fermâ olan tâ’ûn illetini manzûmesiniñ müte’addid mahallerinde zikr ve beyân eylediği hâlde vekâyî-nüvîs Sâmi ve Subhî Târihleri’nde buña dâ’ir bir iki satırlık bir bahis görülmüyor.*” diyerek Hâmî’nin şiirine konu olan bu önemli tâûn hadisesinin tarihlere geçememesine bir türlü anlam veremez. Manzum “*arz-ı hâl*” yazma geleneğinin bu dönemde özellikle Diyarbakırlı şairler arasında revaçta olduğu anlaşılmaktadır. Bu tür şiirler, edebî değerinin yanı sıra tarihi vesika değeri taşıması açısından da oldukça önemlidir. Hâmî’nin çağdaşı ve ondan yirmi iki yıl sonra vefat eden Lebîb-i Âmidî (ö. 1769), vezir-i azam Ragıp Mehmed Paşa’ya yazdığı 1757 tarihli “*Arz-ı Hâl-i Kahtıyye*” başlıklı bir şiirde Diyarbakır şehrinde yaşanan kıtlığı tasvir ve tavsif etmiştir. Salgın hastalıklardan sonra şehirde yaşanan kıtlık ve açlıktan ölen insanların anlatıldığı beyitlerde yaşanan acı gözler önüne serilmiştir.¹⁴

Hâmî’nin hasbihâl türündeki bu arîzasını “*pek belîğ bir seyahatname*” olarak nitelendiren Emîrî, kendi üslûbunca şiirin şekil ve muhteva özellikleri ve yazılış sebebinin tafsilatlı bir şekilde tezkiresinde şöyle nakletmektedir:

“*Cenâb-ı Hâmî 1143/1731 senesinde tekrar bir Dersââdet seyâhati icrâ eyledi. Ol esnâda ise Sultân Ahmed-i Sâlis’iñ hal’iyle Sultân Mahmûd-ı Evvel’iñ cülûsu ve sâ’ir ba’zı vukû’ât-ı ‘acîbe hudûsu ‘âlemiñ nâ-pâyâdar olan ahvâlinden kendisini tenfir ettirdi. Ol esnâda efendisiniñ birâderi Köprülü-zâde Nu’mân Paşa merhûmuñ mahdûmu Ebû’l-hayr Hâfız Ahmed Paşa’nıñ rütbe-i sâmiye-i vezâretle kubbe-nişîn ü tevkî’i olmasına güzel bir kasîde inşâd ve kendisiniñ memleketine isâlini istirhâm etti. Vezir-i müşârunileyh ve hânesinde misâfir olduğu mâliye mukâtaa halîfesi üdebâdan Girdî Tîbî Efendi’niñ inzîmâm-ı himmetiyle ‘uhdesine ba’zı mâlikâne tevcîh olunarak 1144/1732 senesinde cânib-i vatana imâle-i rûy-ı ‘azîmet eyledi. Bu bâbdaki manzûme-i belîgasından anlaşıldığına göre Cenâb-ı Hâmî’nin yanında altı ‘aded esb-i sabâ-reftârı Büyük ‘Alî, Hasan, Küçük ‘Alî isimlerinde üç hudemâsı var idi. Binâ’en-‘aleyh kirâ hayvanı tutmak ihtiyâcından vâreste idi.*”

cinlerden sizin düşmanlarınızın sokmasıdır ve o sizin için şehadet sebebidir) geçen “cin”den muradın, hastalığı meydana getiren birtakım gözle görülmez küçük yaratıklar (mikroplar) olduğu açıkça anlaşılır. (Yananlı, 2008: 317)

¹³ Yani: “Hâmî Efendi’niñ bir taraftan taunun yürek burkan korkusunun tesirleri, bir taraftan yolların tehlikeleri hasebiyle uğradığı musibetler ve acılar hakkında söz uzatılsa sevgilinin saçına esir olan dertli âşıkların uyanık bakışlarına sunulmaya uygun garipliklerle dolu bir kitap teşkil eder.”

¹⁴ Şaire göre Âmidî’de her gece yüz, iki yüz kişi açlıktan belki de salgınlar yüzünden ölmektedir. Cenazelerle dolan sokaklarda yürümek bile çok zordur. Ölüleri artık ancak hamallar taşımaktadır:

*Kırılmakda bir ucdan hasret-i nân ile pey-der-pey
Kazâ-yı cenge dönmüş Âmid’üñ lâşeyle her câyı*

*Be-her şeb sad dü-sad meyyit havâlî vü cevâmî’de
Yürünmez rehde pâ-mâl itmedikçe nice mevtâyı*

*Ne mümkün kesretinden defn ü tekfîn ehl-i hayrâta
Taşır hammâllar sahrâlara ber-künde a’zâyı (21-23)*

*Lebîbâ zabt içün târîh-i sâli kil-k-i mahzûnum
Belâ-yı kahta a’zam eyledi imlâ vü inşâyı (51) 1171/1757*

Şairin “*Feryâdiyye*”, “*Figâniyye*” ve “*Harâbiyye*” başlıklı şiirleri de şehirde yaşanan sıkıntılarla ilgilidir. bk. İdris Kadioğlu, *Diyarbakırlı Lebîb Divanı*, Malatya 2005, s. 148-151. Batislam (2009), *Divanlardaki Şikayet Şiirleri* adlı eserinde divanlardan tespit ettiği şikayet konulu *arz-ı hâl* ve *hasb-i hâl* örneklerini bir araya getirmiştir.

*Dersâdet ve havâlisinde Anadolu’nuñ Bolu sancağına varıncaya kadar dehşetli bir sûrette tâ’ûn hastalığı icrâ-yı hükm eyleyiverdi. 1144/1732 senesi Rebi’ülevvel’i sabâhında Tîbî Efendi hânesinden kalkarak Üsküdar’a geçti. Birkaç saatte eşyâyı yükletmek gibi ahvâl ile meşgûl oldu. Vakt-i zuhûrda Üsküdar’dan hareket eyledi. Hâmî Efendi’niñ bir taraftan tâ’ûnuñ te’sirât-ı halecân-bahşâsı, bir taraftan yollarıñ mehâliki hasebiyle uğradığı mesâ’ib ve metâ’ib hakkında itnâb-ı mübâhesât edilse esîr-i zülf-i dil-ârâ olan âşıkân-ı dil-rîşânıñ nazargâh-ı intibâhına ‘arza şâyân bir kitâb-ı garâ’ib-nisâb teşkîl eder. Buralarını manzûme-i meşhûresinde pek acıklı bir sûrette tasvîr ve ‘âdetâ pek belîğ bir **Seyâhat-nâme** teşkîl eylediğinden biz de o mâcerâyı bizzat Hâmî-i mu‘ciz-beyânıñ lisânından diñletmek üzre enâfis-i âsârdan ma’dûd olan 268¹⁵ beytli manzûme-i kıymetdârından Dersâdet’ten hareketle Diyârbekr’e vâsıl oluncaya kadar yollarda çektiği cefâları hâvî olan parçasını nakl ediyoruz...”* (Ali Emîrî, 1328: 192-193)

Hz. Muhammed (sav.) bir hadis-i şeriflerinde mealen “*Tâûn Benî İsrail’den bir taifeye ve sizden önce gelenlere gönderilmiş bir azaptır. O hâlde siz onun bir yerde olduğunu iştirseniz onun üzerine o yere gitmeyin ve siz de bir yerde iken o orada vâki olsa siz oradan kaçıp o yerden çıkmayınız.*” buyurmaktadır. Âlimler Peygamber Efendi’mizin salgın hastalıkların zuhurunda dışarı çıkmaktan nehyetmesinin hikmeti hususunda geniş değerlendirmeler yapmıştır. Tafsilatı *Tıbb-ı Nebevî*’ye dair yazılan risale ve kitaplara havale ederek deriz ki, şair Hâmî ve arkadaşları “dışarı çıkmama ve bulunduğu yerden ayrılmama” kuralını ihlal ederek salgın hastalık baş gösteren İstanbul’dan ayrılıp memlekete gitmek istemişler, bu yüzden yolda türlü sıkıntılarla karşılaşmış, hastalığa tutulmaktan bir türlü kurtulamamışlardır. Bolu’da hastalık olduğunu Gerede’nin ise temiz olduğunu öğrenince yola oradan devam etmişler ancak Kastamonu, Sivas güzergâhında hastalığın elim elemiyle yüzleşmişlerdir.

3. Manzum Mektubun Bir Bölümü

Hâmî, uzun şiirlerinden biri olan bu manzumesinde yaşanan veba salgınının tesirlerini pek dertli ve elemli bir tarzda tasvir etmekte, İstanbul’dan başlayarak yaklaşık iki ay süren zorlu Diyarbakır yolculuğunu acıklı bir dil ve üslûpla anlatmaktadır. Tarihî vesika değeri açısından oldukça kıymetli olan ve yazıldığı devirde çok beğenildiği anlaşılan bu manzum mektupta şairin çok sıkıntılı geçen yolculuk maceraları anlatılmış, bu çalışma ile günümüz Türkçesine aktarılarak aşağıda verilmiştir.

¹⁵ Yayımlanan karşılaştırmalı metin ve matbu *Hâmî Dîvânı*’nda bu şiirin beyit sayısı 276 iken Selma Fırat’ın hazırladığı tezde,

Hâmî Efendiniñ Tîbî Merhûma Gönderdiği Mektûbdur*

başlığı altında 277 beyittir. (bk. Fırat, 1998: 144). Nüsha karşılaştırması da yapılarak hazırlanan ve yayımlanan *Hâmî Dîvânı*’nda ise bu şiirin başlığı;

Meşnevi Berây-ı Şikâyet ü İltimâs Mukâta‘ a-i kâre devr-i zamân u berây-ı latîfe

şeklindedir. Burada önemli bir kelime yanlış okunmuş veya yazılmıştır (bk. Yılmaz: 2017: 106). Başlıktaki “**kâre**” kelimesi “**Fâre**” olarak okunmalı ve anlama göre “*Meşnevi berây-ı şikâyet ü iltimâs-ı mukâta‘ a-i Fâre devr-i zamân ve berây-ı latîfe*” (**Fâre*** köyünün temlik ricâsı ve şikâyet ve hasbihâl için yazılan mesnevi) şeklinde yazılmalıdır.

Diyarbakır’a iki saat uzaklıkta bulunan Fâre köyünün gelirlerinin ömrünün sonlarında Hâmî’nin uhdesine verildiği *Tezkire-i Şuarâ-yı Amid*’de yazılıdır. “*Evâhir-i eyyâmında Diyârbekir’e iki sâ‘at mesâfede vâki‘ *Fâre karyesi mukâta‘ası dahi ‘uhde-i fâzilânelerine temlik olunmuş idi.*” Kadioğlu 2018: 245.

Arîza-i Manzûme (Manzum Mektup, Arz-ı hâl)

56. <i>Siyyemâ hâl-i dil-i zârumdan Getürüp yâda su 'âl eylersen</i>	56. Hâsılı, beni hatırlayıp sergüzeşt-i hâlimden sual eylersen...
57. <i>Hâneñüzden binüp itdük tek ü pû Cehd ile yolcu gerek yolda diyü</i>	57. “Yolcu yolda gerek” diyerek hanenizden atlara binip telaşla ayrılmıştık.
58. <i>Firkatüñ dökdi gözümden hûn-âb Eyledüm Bahr-ı sefîdî sürh-âb</i>	58. Ayrılık acısı gözümden kanlı gözyaşı döktürdü. Akdeniz’i adeta Kızıldeniz’e döndürdüm.
59. <i>Üsküdar’a geçüp oldukda süvâr Gün geçüp itdi güzer nısf-ı nehâr</i>	59. Üsküdar’a geçip atlara bindiğimizde öğle vakti çoktan geçmişti.
60. <i>Hâm atlarla çalınca pala Düşdiler lâşe-sıfat Kartal’a</i>	60. İdmansız atlarla kırbaç çalarak ancak leş sıfatlı Kartal’a varabildiler.
61. <i>Kesdirüp yemleri hengâm-ı ‘işâ Soluk aldırmaıup itdük sürhâ</i>	61. Yatsı vakti hayvanın yemlerini kesip onlara soluk aldırmadan hızlıca yola devam ettik.
62. <i>Konulan yerde su ‘âl eyleyerek Hastalık var mı diyü söyleyerek</i>	62. Konulan yerlerde, “Hastalık var mı?” diye sorarak, araştırarak...
63. <i>Var idi Bolu’da da renç eseri Gerede pâk imiş aldık haberi</i>	63. Bolu’da da hastalık belirtisi olduğunu haber aldık. Gerede temiz imiş.
64. <i>Şükr idüp Hâlık’a mesrûr olduk Mevtîden zannederiz dûr olduk</i>	64. Allah’a (cc.) şükr edip mesrur olduk. Ölümünden kurtulduğumuzu zannettik.
65. <i>Eyleyüp hande kazâ-yı nâ-gâh Didi “eyne’l-mefer” ey rûy-ı siyâh</i>	65. Aniden Kader bize gülerek: Ey kara yüzlü günahkâr, “eyne’l-mefer” ¹⁶ dedi.
66. <i>Tengri sahrâda meger ey gâfil Mevtî halk itmege kâdir mi degil</i>	66. Ey gâfil! Allah (cc.) sahrada da ölümü halk etmeğe kâdir değil midir?
67. <i>Neden itdün ‘acebâ ‘akluñı kem Hakk kitâbında didi “yüdrikküm”</i>	67. Neden acaba aklını noksan ettin? Cenâb-ı Hak kitabında “yüdrikküm” ¹⁷ demedi mi?
68. <i>‘Ukalâdan seni ‘add eylersin Sen kazâyı nice redd eylersin</i>	68. Güya kendini akıllılardan zannedersin. Sen kaza ve kaderi nasıl reddedersin.
69. <i>Bu ne gaflet bu ne tîş u hîffet Bu ne teftîş ü tefahhus dikkat</i>	69. Bu ne gaflet! Bu ne hafiflik! Bu ne teftiş! Bu ne araştırma, ne dikkat!
70. <i>Kaçdıguñ dâhiyeye ey ahmak Mübtelâ eyleyecekdür seni Hakk</i>	70. Ey ahmak! Cenâb-ı Hak seni kaçtığın büyük belâyâ mutlaka müptela edecektir.

¹⁶ **Eyne’l-mefer**?: Kur’ân-ı Kerim’de, kıyametin dehşetinden insanların kaçacak yer arayacakları anlatılırken kullanılan ve, “Kaçacak yer nerede, nereye kaçabiliriz?” anlamına gelen bu söz, dilimizde müthiş olaylar karşısında insanın kapıldığı paniği tasvir etmek için kullanılmıştır. (lügat)

¹⁷ Yine sizi bulur. “Nerede olursanız olun ölüm size ulaşır; sarp ve sağlam kalelerde olsanız bile! Kendilerine bir iyilik dokunsa ‘Bu Allah’tan’ derler; başlarına bir kötülük gelince de ‘Bu senden’ derler. ‘Hepsi Allah’tandır’ de. Bu adamlara ne oluyor ki bir türlü laf anlamıyorlar!” (Nisa Suresi, 4/78)

71. <i>Hâsılı geldi kazâ-yı mübrem Korkdugum derde dûcâr oldum hem</i>	71. Kaçınılmaz kaza sonunda geldi. Ve ben de korktuğum derde dûcâr oldum.
72. <i>Bî-gümân yerdeki tâ'ûndan eser Yog idi bitdi misâl-i mantar</i>	72. Şüphesiz, yerdeki tâûndan (veba) eser yoktu. Mantar gibi birden türedi.
73. <i>Ali Tûsiyye'de meftûn oldu Hedef-i ta'ne-i tâ'ûn oldu</i>	73. Ali Tosya'da ¹⁸ tutuldu. O, tâûn (veba) hastalığının hedefi oldu.
74. <i>Gördük eğlenmedi ebnâ-yı sebîl Bir mihafe bulup itdük tahmîl</i>	74. Gördük, yolcular eğlenmedi. Bir mahfe (sepet) bulup Ali'yi sepete koyup yükledik.
75. <i>Tokunup nâhun-ı ser-tîz-i ecel Eyledi 'akd-i hayâtın münhal</i>	75. Ecelin keskin tırnağı dokunup onun hayat akdini münhal eyledi, bağımı çözdü.
76. <i>Direğim idi o gurbet ilde Oldı işkeste Direklîbel'de</i>	76. Gurbet elde o benim bel bağladığım direğim idi. O (direk) Direklîbel'de ¹⁹ kırıldı.
77. <i>Pîşezâr içre karaca yerde O kara günlü olunca mürde</i>	77. Pişezar içinde karaca yerde o kara talihli vefat edince...
78. <i>Kimse yok bak bu kazâ vü kadere Rüfekâ bir kaç Eginli kefare</i>	78. Bu kaza ve kadere bak ki birkaç Eginli kefare dosttan başka etrafta kimse yoktu.
79. <i>Kim ider mürde garîbe şiven Kaldı açıkda ne gûr u ne kefen</i>	79. Garip bir ölü için kim matem tutar? Ne kefen ne de bir mezar var. Garip Ali açıkta kaldı.
80. <i>Meyyit ahvâlini görmüş degilem 'Ömrüm oldukça el urmuş degilem</i>	80. Ölü insan halini görmüş değildim. Ömrümde ölüye dokunmuş değildim.
81. <i>İctinâb eylediğim 'illete ben İhtilât eyleyüp oldum yekten</i>	81. İçtinap ettiğim, sakındığın illetle birden karşılaşmıştım.
82. <i>Hacıköyü'ne götürdük nâ-çâr Eyledüm mürdeyi teslim-i mezâr</i>	82. Cenazeyi Hacıköyü'ne götürdük. Çaresizce ölüyü mezara defn ettim.
83. <i>Subh-dem yükleyüp olduk pûyân Ebrveş nâle-kunân girye-feşân</i>	83. Sabah yükleri yükleyip yola revan olduk. Bulut gibi inleyip gözyaşı saçarak...
84. <i>Gâh vahşetle edip girye vü âh Tesliyetle gehî "innâ li'llâh"</i>	84. Bazen gözyaşı döküp vahşetle âh ederek, bazen de teselli için <i>innâ li'llâh</i> ²⁰ diyerek...
85. <i>Hasan'ı sandum olur vâreste O da Sivas'da düşdi haste</i>	85. Hasan'ı kurtulur sanmıştım. O da Sivas'ta hastalığa yakalandı.
86. <i>Heşt menzil taşıdum hastesini Cebr idüp hâtır-ı işkestesini</i>	86. Zorla, kalbi kırık ve hasta Hasan'ı sekiz konak taşıyabildim.
87. <i>Düşmedin mevt ile dirdüm sekre Salayum zinde Diyâr-ı Bekr'e</i>	87. Ölüm sekeratına düşmeden "Diyarbakır'a diri olarak ulaştırayım" derdim.

¹⁸ **Tosya:** Karadeniz Bölgesi'nde yer alan Kastamonu ilinin bir ilçesidir.

¹⁹ **Direklîbel:** İskilip, Çorum iline bağlı bir ilçe ve bu ilçe merkezinin adıdır. Tarihsel bir coğrafyanın adı olarak da kullanılır.

²⁰ Biz Allah'ın kullarıyız. "O sabredenler, kendilerine bir belâ geldiği zaman: **Biz Allah'ın kullarıyız** ve biz O'na döneceğiz, derler." Bakara Suresi, 2/156.

88. <i>Nâ-gehân urdı yolın reh-zen-i mevt O dahı oldu Malatiyye'de fevt</i>	88. Ölüm haydutu aniden yolumuzu kesti. Hasan da Malatya'da vefat etti.
89. <i>Çeküp âgûşa anı hufre-i hâk Genc idi oldu yiri künc-i magâk</i>	89. Mezar onu kucağına çekti. Genç idi ama mezar dibi onun mekânı oldu.
90. <i>Üç seysis-hâne ile ben rüsvâ Kaldum üftâde vahîd ü tenhâ</i>	90. Üç seysis-hâne (yük beygiri) ile ben yalnız başıma çaresiz kalakaldım.
91. <i>Kırda kaldum ne mu'in ü ne zahîr Küçük oğlan Alî bir de bu hakîr</i>	91. Ne yardımcım, ne de hizmetçim vardı. Küçük oğlan Ali, bir de ben değersiz, yabanda kaldık.
92. <i>Yalıñuz mûnis ü gam-h'ârum yok Tesliyet-bahş-ı dil-i zârum yok</i>	92. Dost ve dert yoldaşım yoktu, yalnızdım. Gamlı gönlü teselli edecek kimsem yoktu.
93. <i>Ebr idi giryeme ancak hem-hâl Hem-demüm nâleler itdükçe cibâl</i>	93. Gözyaşlarıma ancak yağmur yüklü bulutlar aynı hâldeydi, ancak inleyen dağlar bana arkadaştı.
94. <i>Kalbüme vesvese reh-yâb oldu Yüregüm ma'den-i sîm-âb oldu</i>	94. Vesvese kalbime öyle yol bulup girdi ki yüreğim âdetâ cıva madeniyle dolmuştu.
95. <i>Bunları mest idicek şerbet-i merg Baña geldi dir idüm nevbet-i merg</i>	95. Ölüm şerbeti onları mest edince "ölme sırası bana geldi" der dururdum.
96. <i>El yuyup âb-ı hayâtumdan ben Eyledüm rişte-i ümmîd-i kefen</i>	96. Canımdan ümit keserek sadece kefen bulma ümidine bel bağladım.
97. <i>İl elinde ne ki var yek-pâre Akçe zoruyla bulurdum çâre</i>	97. Bir parça olan da el elindeydi. Ancak para zoruyla almaya çâre bulurdum.
98. <i>Yalvarup akçe verirdüm geceler Yüklerüm yükleyeler tâ ki seher</i>	98. Yükümü yüklesinler diye, hem para verir hem de gece seher vaktine kadar yalvarırdım.
99. <i>Koca zimmîlere cânım diyerek Ser-keşim rûh-ı revânım diyerek</i>	99. Gayr-i Müslimlere bile cânım, ser-keşim, rûh-ı revânımsın diyerek.!
100. <i>Hastalık oldu veca'dan şeydâ Nefes eylerdi zemîne ilkâ</i>	100. Hastalık acıdan beter oldu. Soluk alışverişlerini zemine saçarlardı.
101. <i>Gâh yükleri yıkılıp yollarda Telef-i nefis idicek çöllerde</i>	101. Bazen yükleri yolda yıkılıp çöllerde nefesi tükenircesine...
102. <i>Yükleriñ hamline ben bî-ser ü pâ Kûh ü sahrâda kalurdum tenhâ</i>	102. Dağ ve sahralarda yalnız kalır, yardımcısız yükleri kendim yüklerdim.
103. <i>Kimse yok kendüm iderdüm nâ-çar Hastaya yolda konakda tîmâr</i>	103. Kimse yok, hastaları yolda konakta çâresiz kendim tedavi ederdim.
104. <i>Günde yüz def'a inerdüm atdan Ye's gelmişti baña sıhhattan</i>	104. Günde yüz defa attan inerdim. Artık sağlıktan ümidimi kesmiştim.
105. <i>Ne meded-res bulunurdu ne refîk Soyşa öldürse de kutta'-ı tarîk</i>	105. Yol kesiciler soysa hatta öldürse bile ne yardıma koşan ne de bir arkadaş bulunurdu.

106. <i>Bâ-husûs altı sûtûr-ı rehvar İstemezler mi 'alefle tîmâr</i>	106. Özellikle altı adet binek hayvanım, onlar da elbet alef (yem) ve tîmar (bakım) istemezler mi?
107. <i>'Âkâbet tutdum iki hizmetkâr Yol uyundısı gedâ-yı cerrâr</i>	107. Sonunda iki hizmetçi tuttum. Yol uyuntusu (yol yorgunu, beceriksiz) dilenci gibiydi.
108. <i>Tuttum ammâ ki peşîmân oldum Anlara dahi nîgeh-bân oldum</i>	108. Tuttum amma çok pişman oldum. Onlara da gözcü olmak zorunda kaldım.
109. <i>Tecrübe etmedigüm iki herif Rûz u şeb vesvesem itdi taz'îf</i>	109. Tecrübe etmediğim iki herif (işe yaramaz), gece gündüz vesvesemi iki katına çıkardılar.
110. <i>Zâhirâ yosma kıyâfet haydûd Kalb hâlin bilir ancak Ma'bûd</i>	110. Zâhiren yosma kıyafetli, haydut kalpli. Niyetlerini ancak Allah bilir.
111. <i>Hâlüm anlarla diger-gûn oldı Eski derdüm daha efzûn oldı Fikr iderdüm ki fesâd itmeyeler At u eşyâmi alıp gitmeyeler²¹</i>	111. Onlar gelince bana bir başka hâl oldu. Eski derdim daha beter oldu. Kargaşalık çıkarmayalar ve at ve eşyalarımı alıp gitmeyeler diye düşünür dururdum.
112. <i>Akçe zu'mıyla idüp meyl-i hevâ Sû-i kasd eyleyeler belki baña</i>	112. Bende para var zannıyla heveslenip bana suikast edecekler diye çok korktum.
113. <i>Pâsbân olmuş idüm şeblerde Kılmadı çeşmümi müjgân perde</i>	113. Gecelerde gece bekçisi olmak zorunda kalmıştım. Gözümü uyku tutmuyordu.
114. <i>Levh-i âyîne-i kalbüm meksûr Yine göstermez idüm 'aciz ü fûtûr</i>	114. Gönül aynamın levhası kırılmıştı. Ama yine de âcizlik ve bezginlik gösteremezdim.
115. <i>Âhirü'l-emr tavarım var iken Yüklere yolda kirâ tutdum ben</i>	115. Param var iken işin sonunda, yolda yükler için kira tuttum.
116. <i>Gitdi yük bekler idüm atlarımı Bu bisât hegbe hem alatlarımı</i>	116. Yükler gitti. Ben atlarımı, bu yaygı heybe ve at takımlarını beklerdim.
117. <i>Hâsılı yazsam olurlar derhem Çekdigüm mihneti levh ile kalem</i>	117. Hâsılı, çektiğim sıkıntıyı yazacak olsam kalem ve kâğıt bile bundan mustarip olurlar.
118. <i>Çekdigüm renc ü 'anâyı mutlak Düşmen-i cânuma göstermeye Hakk</i>	118. Çektiğim gerçek zahmet ve sıkıntıları Allah (cc.) can düşmanlarıma da göstermesin.
119. <i>Var ümidüm ki bu renc ü telefûñ Vire ez'âf ile Mevlâ halefûñ</i>	119. Ümidim var ki bu sıkıntı ve zararın karşılığını Mevlâ ziyadesiyle verecektir.
120. <i>Çekdigüm derde mükâfât ide Hakk Baña hayr ile mücâzât ide Hakk</i>	120. Cenâb-ı Hak çektiğim bunca derdin karşılığını mükâfat ve hayra tebdil eyleye.
121. <i>Hamdülü'llâh ki o zü'l-fazl ü minen Vatana saldı bizi sag u esen</i>	121. O fazilet ve kerem sahibi yüce Allah'a hamdolsun ki, bizi sağ ve esen memlekete saldı.

²¹ Ali Emîrî tarafından *Tezkire-i Şuarâ-yı Âmid*'deki Hâmî biyografisine alınan bu beyit, matbu ve yazma Hâmî Dîvânı'nda yoktur.

122. <i>Gurre gösterdi Cemâziyye 'l-ulâ Âmid'e eyledi vâsıl Mevlâ</i>	122. Cemâziyelevvel ayının ilk günüydü. Mevlâ bizi Diyarbakır'a vâsıl eyledi.
123. <i>Reft ü hîz eyleyerek mihnet ile Fikr-i h'âb u heves-i râhat ile</i>	123. Sıkıntıyla belâyı savuşturup rahatlama hevesi ve uyku uyuma düşüncesiyle...
124. <i>Vâsıl oldukda Diyâr-ı Bekr'e Dil-i zâr ugradı âhir mekre</i>	124. Diyarbakır'a ulaşınca inleyen gönül başka bir mekre (hile) uğradı.
125. <i>Şehre geldük diyü mesrûr olduk Mest geldük eve mahmûr olduk</i>	125. Şehre geldik diye mesrur olduk. Eve mest (sarhoş) geldik ama bu haberle yıkıldık.
126. <i>Var idi iki ciger-pâreleri Kurretü'l- 'ayn idi nezzâreleri</i>	126. İki ciğerpare evladı vardı. Görüntüleri göz aydınlığıydı.
127. <i>Nûr-ı dîde semer-i kalb-i hazîn Tıfl-ı nevreste iki dürr-i semîn</i>	127. Göz nuru, hüznü kalbin meyvesiydi bu yeni yetme iki değerli inci...
128. <i>Bizden evvel o iki kebg-i derî Olmış üftâde-i dâm-ı cederî</i>	128. Bizden evvel o güzel sesli iki keklik, çiçek hastalığı tuzağına esir olmuştu.
129. <i>Etmîş ol iki çiçek gibi püser Çıkarup tâze çiçek huldu makar</i>	129. O çiçek gibi iki erkek evlat, tâze çiçek çıkarıp huldu (cennet) makar (mesken) etmişlerdi.
130. <i>Kılmış ol goncalaruñ hükm-i kazâ Kefenin tâze çiçekli hârâ</i>	130. Kaderin hükmü o goncaların kefenini tâze çiçekli kumaş etmişti.
131. <i>Kafesinden iki 'usfûr-ı cinân Eylemiş bâg-ı behište tayerân</i>	131. İki cennet kuşu kafesinden uçup asli vatan olan cennet bahçesine tayeran etmişti.
132. <i>Var mıdır âh u te 'essüfden sûd Halefîn vire anuñ da Ma'bûd</i>	132. Âh çekmek ve eseflenmekten fayda var mı? Allah (cc.) onun da mükâfatını versin. İnşallah.
133. <i>Yeter ey hâme-i pejmürde-rakam Eyledüñ safhayı levh-i mâtem²²</i>	133. Ey perişan yazı yazan (şikâyetçi) kalem, yeter! Bu faslı mâtem levhası ettin.

4. Şiirin Muhtasar Tahlili

Mesnevî, aruzun *Fe 'ilâtün (Fâ 'ilâtün) Fe 'ilâtün Fe 'ilün (Fa 'lün)* vezniyle yazılmıştır.

Ey kerem-pîşe 'azîzüm cânım

Merdüm-i çeşm-i terüm sultânım (1. Beyt)

beytiyle başlayan manzum mektubu şair *azîzim, cânım, sultânım* ve *kıymetli karındaşım* dediği Tîbî Efendi'ye hitaben yazmıştır. Şiirin yaklaşık elli beş beyitlik ilk bölümü onun övgüsüne ayrılmıştır.

Hem necîb ü hem edîbüm Tîbî

Dil-i bîmâra tabîbüm Tîbî (3. beyt)

²² Hâmî Ahmed Dîvânı, MK (06 Mil Yz A 641/1), 4a-11a; Divan-ı Hâmî, s. 28-44; Ali Emîrî, 1328: 192-196; Yılmaz 2017: 106-135. Şiir toplam 267 beyittir. Buraya alınan kısım (56-133. beyitler) içerisinde tâûn (veba) salgını ve çiçek hastalığının da geçtiği şairin İstanbul-Diyarbakır seyahati bölümüdür.

4.1. Mesnevinin Yazılış Sebebi

Hâmî tarafından Tîbî Efendi'ye yazılan hasbihâl türündeki mesnevi hem bir mektup hem de arzuhâldir. Şâir arkadaşının hâl ve hatırını sormak, yolculuğun nasıl geçtiğini, yolda neler yaşadıklarını anlatmak için bu manzum mektubu kaleme almıştır. Tîbî Efendi vasıtasıyla yöneticilere seslenen Hâmî, genelde Diyarbakır şehrinde yaşanan sıkıntıları dile getirmekte, kendisi için de bazı isteklerini arz etmektedir.

4.2. Olay örgüsü-şahıs kadrosu

Diyarbakırlı Hâmî ve onun arkadaşı Osmanlı devlet adamı Tîbî hikâyesinin baş kahramanlarıdır. Şâir, Tîbî Efendi ve hâne halkının hâl ve hatırını sorup İstanbul'dan ayrılış sebebini açıkladıktan sonra şiirin 56-133. beyitleri arasında yolculuk maceralarını anlatmaktadır. Fâre köyünün gelirlerinden pay almak istediğini de ifade ederek (139-178. beyitler) şehrin düşman istilasına uğramasını, Diyarbakır halkının çektiği sıkıntıları ve duyarsız yöneticileri payitahta şikâyet etmektedir (179-198. Beyitler). 200. beyitten sonra İstanbul'da tanıdığı bazı dostlarını anıp onları metheden Hâmî, dua ederek onlara selâm yollamaktadır. La'li-zâde, İbrâhim Re'fet, Feyzullah Efendi, Ali Ağa şairin hürmet ettiği ve mektubunda adlarını zikrederek selâm ve dua ettiği kişilerdendir.

Paşa'ya ey kalem-i meblag-ı zen

Arz-ı tiryâk-ı selâm it bizden (247. Beyt)

mısralarıyla başlayan bölümde vezîr-i azam Hâfız Ahmet Paşa'ya mektubunda ayrıca yer vermektedir. Paşa ve hâne halkının hâl ve hatırını sorduktan sonra hizmetçilerini de unutmaz ve onlara da selâm söyler. Hatta Paşa'nın tavukları ve av köpeğinin hâlini de merak etmektedir. Mektubun sonlarında Diyarbakırlı şâir Vâlî ve Emîrî-zâde Mustafa'nın da selâmlarını ileten Hâmî, Paşa'dan yakında İstanbul'a gelecek olan bir dostunun işlerini görmesini rica eder. Dua beyitlerinden sonra mahlas beytini yazarak mektubuna son vermektedir.

Çetr olup üstüne Hakk'ın rahmi

*Sâyeñüzde ola **Hâmî** mahmî* (267. Beyt)

Hâmî Ahmed, yaklaşık iki ay sürecek olan seyahatine Marmara Denizi'ni geçip Üsküdar'dan başlamıştır. Hikâyesinin anlatıcısı ve başkahramanı şairin kendisidir. İncelenen bölümdeki diğer kahramanlar Hâmî'nin yardımcıları Büyük Ali, Hasan ve Küçük Ali'dir. Yolda hepsi *veba* salgınına yakalanmış, bunlardan Tosya'da hastalık kapın Büyük Ali Direkilbel'de, Sivas'ta hastalanan Hasan ise Malatya'da vefat etmiştir.

Alî Tûsiyye'de meftûn oldu

Hedef-i ta'ne-i tâ'ûn oldu

Direğim idi o gurbet ilde

Oldı işkeste Direkilbel'de

Hacıköyü'ne götürdük nâ-çâr

Eyledüm mürdeyi teslîm-i mezâr

Hasan'ı sandım olur vâreste

O da Sivas'da düşdi haste

Nâ-gehân urdı yolın reh-zen-i mevt

O dahı oldı Malatiyye'de fevt

Yolcuların tâûn hastalığı karşısında Allah'a sığınmaktan başka çareleri yoktur. Hâmî, Cenâb-ı Hakk'ın **Hakk**, **Ma'bûd** ve **Mevlâ** isimlerini sıkça tekrar etmekte ve her fırsatta güç ve kudret sahibi olan Allah'a sığınmaktan başka çarelerinin kalmadığını dile getirmektedir. Müslüman olmayan halktan yardım istemek zorunda kalan yolculara Direklîbel'de Eğinli kefereler, Malatya'da Koca zimmîler yardım etmiştir.

4.3. Zaman-Mekân

Mesnevi XVIII. Yüzyılın ilk yarısında vuku bulan gerçek bir olaydan hareketle kaleme alınmıştır. Olayın geçtiği yıllarda İstanbul-Diyarbakır hattında salgın hastalıklar baş göstermiştir. Hâmî-i Âmidî'nin 1732 senesi Rebiyülevvel ayı sabahında Tîbî Efendi hanesinde başlayan İstanbul-Diyarbakır seferi yaklaşık iki ay sürmüş ve aynı yıl Cemaziyülevvel'in ilk günü Diyarbakır'da son bulmuştur.

Hikâyenin geçtiği mekânlar, İstanbul ile Diyarbakır arasındaki Anadolu coğrafyasının gerçek yerleridir. Diğer bir mekân ise öldükten sonra amele göre gidilecek olan cennettir. Yolculuk İstanbul'dan başlayıp Bahr-ı sefid (Akdeniz/Marmara), Üsküdar, Kartal, Bolu, Gerede, Tûsiyye (Tosya), Direklîbel, Hacı köyü, Sivas, Malatiyye (Malatya) üzerinden Diyâr-ı Bekr'de (Diyarbakır) sona ermiştir. O devirde şehirde çiçek hastalığı salgını görülmektedir. Hastalığa yakalanarak vefat eden masum çocukların *Bâg-ı behište* (cennet) gideceği fikri şairin tek tesellisi olmuştur. Şiirde hastalık, dert ve ölü gibi ölümle ilgili kavramlar sıkça kullanılmıştır. Hastalık ve ölümü çağrıştıran kelime ve kelime grupları şunlardır: "*cederî, çiçek, dâhiye, derd, ecel, fevt, girye, gûr, hasta, hastalık, hufre-i hâk, illet, kara günli, kefen, künc-i magâk, mâtem, mevt, meyyit, mezâr, mürde, nevbet-i merg, reh-zen-i mevt, sekr, sıhhat, şerbet-i merg, ta'ne-i tâ'ûn, tâ'ûn, veca*"

Sonuç

Bu çalışma bir giriş ve iki bölümden oluşmaktadır. Girişte Diyarbakırlı Hâmî'nin hayatı, edebî kişiliği ve eseri hakkında ansiklopedik genel bilgiler verilmiştir. Ali Emîrî, tezkiresinde Hâmî'nin hayat hikâyesine genişçe yer vermiş ve üzerinde durduğumuz bu mesnevinin yazılış sebebi, şekil ve muhteva özellikleri hakkında önemli saptamalar yapmıştır. Çalışmanın birinci bölümünde şairin fiziki portresi ve kişilik özelliklerine dair ilginç bulgular, Ali Emîrî'nin dilinden aktarılmaktadır. İkinci bölümde Ali Emîrî'nin bu mesneviyle ilgili tespitlerinden istifade edilerek şiir şekil ve içerik açısından incelenmiştir. Hâmî bu seyahatinde büyük zorluklar yaşamış, sıkıntılar çekmiş, veba salgınına yakalanmış, en sevdiği arkadaşlarını ve eşyasını yolda kaybetmiş ve güçlüğüle memleketine dönebilmiştir. Diyarbakır'a ulaştığında daha büyük bir acıyla karşılaşmış, iki evlâdının çiçek hastalığından vefat etmesi Hâmî'yi derinden sarsmıştır. XVIII. Yüzyılın ilk devresinde hem Osmanlı İmparatorluğu'nun yönetim sisteminde yaşanan kargaşalar, hem de İstanbul ve Anadolu coğrafyasında yaşanan salgın hastalıklar devrin siyasî ve sosyal hayatını olumsuz yönde etkilemiştir. Hâmî de bu olumsuzluklardan nasibini almış, yazdığı şiirinde bu kara günler tablosunu tasvir etmiştir. Şair, tâûn hastalığına nasıl yakalandıklarını, çok sevdiği iki yardımcısını yolda hastalık yüzünden kaybedişini mesnevinin bir bölümünde acıklı bir dille anlatmaktadır. Bu bölüm, günümüz Türkçesine aktarılacak dil içi çevirisiyle birlikte verilmiştir. Eve döndüklerinde Diyarbakır'da karşılaştıkları felâket birincisinden de beterdir. Hâmî iki evlâdının çiçek hastalığına yakalanıp vefat ettiğini öğrenince âdeta yıkılmıştır. Şair bu matem havasını şiirine oldukça canlı tasvirlerle başarılı bir şekilde yansıtmıştır.

Olay örgüsü, şahıs kadrosu, zaman ve mekân açısından incelendiğinde bu mesnevinin modern hikâyede bulunması gereken tüm unsurları içerisinde barındırdığını görmek mümkündür. Şairin dili anlaşılır ve akıcı, tahkiye üslûbu özgün ve sağlamdır. Şiirdeki canlı tasvirler, şairin hikâye tekniğine oldukça hâkim olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla batı tarzı modern hikâye yazıcılığının

daha başlamadığı yıllarda Anadolu'nun bağrında yetişen ve Türkçeyi oldukça başarılı kullanan Diyarbakırlı bir divan şairinin böyle bir eser ortaya koyması takdire şayandır.

İncelenen bu şiirde olduğu gibi yazılan *arz-ı hâl*, *latîfe*, *hasb-i hâl* türü şiirlerin yaşanan salgın hastalık ve kıtlık gibi toplumsal olaylara da ışık tuttuğu görülmektedir. Tarih kitaplarına pek geçmeyen, sosyal olayları yansıtan ve tarihi vesika değeri taşıyan bu ve benzeri şiirler erbabınca, titizlikle incelenmelidir. Bu tür metinler filoloji açısından kuşkusuz önemlidir. Ancak bu metinlerin aynı zamanda toplum bilim ve halk sağlığı açısından da değerlendirilmesinde fayda vardır. Toplumsal hafızada yer etmiş ve yazıldığı devre ayna tutmakta olan bu önemli manzumenin tarih araştırmalarına da büyük ölçüde kaynaklık edeceği düşünülmektedir.

EK

“Mesnevî berây-ı şikâyet ü iltimâs-ı mukâta'a-i Fâre devr-i zamân ve berây-ı latîfe”
(Hâmî Ahmed Dîvânı, MK, 06 Mîl Yz A 641/1, 4a)²³

²³ Yazma nüshada kırmızı başlığın yer aldığı “Mesnevî”nin ilk sahifesi.

Kaynakça

- Ali Emîrî (1328). *Tezkire-i Şuarâ-yı Âmid*. Matbaa-yı Âmid.
- Batıslam, H. D. (2009). *Divanlardaki Şikâyet Şiirleri*. Karahan Kitabevi.
- Beysanoğlu, Ş. (1997). *Diyarbakırlı Fikir ve Sanat Adamları I-II*.
- Çiftçi, Ö. (2017) (haz.). *Fatîn Davud, Tezkire (Hâtîmetü'l-eşâr)*. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü.
<https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/55976,fatin-tezkiresi-pdf.pdf?0>
- DİA. <https://islamansiklopedisi.org.tr/> (2020)
- Dîvân-ı Hâmî (1885). University of Toronto Library Yz: PL 248, www.archive.org.
e-kitap. <https://ekitap.ktb.gov.tr/> (2020)
- Fırat, S. (1998). *Dîvân-ı Hâmî-i Âmidî* (Tenkitli Metin-Tahlil). Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Hadislerle İslâm, <https://hadislerleislam.diyaret.gov.tr/> (2020)
- Kadıoğlu, İ. (2005). *Diyarbakırlı Lebîb Hayatı Edebî Kişiliği Eserleri ve Dîvânı*. Dicle Üniversitesi Ziya Gökalp Eğitim Fakültesi Yayını. <https://doi.org/10.14582/duzgef.674>
- Kadıoğlu, İ. (2010) Diyarbakır Encümen-i Dânişi'nin Üstad Şairi Âgâh Ve Devrindeki Şairler Üzerindeki Etkisi. *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (e-düşbed)*, Kasım, 2010, S.4, s.35-45.
- Kadıoğlu, İ. (2017). Diyarbakır Dîvân Şairlerinin Taşlardaki İzleri (ed. Bircan, Ufuk vdğ.) *Uluslararası Diyarbakır Sempozyumu*, C. II. 943-954. Diyarbakır Valiliği Yayını. <https://doi.org/10.26650/di.2019.30.2.0000>
- Kadıoğlu, İ. (2018) (haz.). *Ali Emîrî Efendi Tezkire-i Şu'arâ-yı Âmid*. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü.
<http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/TR-208593/ali-Emiri-efendi--tezkire-i-suara-yi-amid.html>
https://doi.org/10.1501/otam_00000000171
- Karahan, A. (1997). *Hâmî-i Âmidî*. DİA. C.15, s.458.
- Kastallânî, *Mevâhibü'l-Ledünniyye Bi'l-Minahî'l-Muhammediyye*, Osmanlıcaya Çeviren: Bâkî, sad. H. Rahmi Yananlı (2008). Divan Yayınları (İkinci Baskı)
- Kubbealtı Lügati. <http://lugatim.com/> (2020)
- Kur'an-ı Kerim ve Türkçe Mealî. <https://kuran.diyaret.gov.tr/mushaf> (2020)
- Sözlükler. <http://tdk.gov.tr/> ; <https://sozluk.gov.tr/> (2020)
- Tarih Çevirme Kılavuzu. <http://www.ttk.gov.tr/genel/tarih-cevirme-kilavuzu/> (2020)
- Tezler. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/giris.jsp> (2020)
- Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü, "Hâmî Ahmed" <http://www.turkedebiyatiisimlersozlugu.com/> (2020).
- Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı. <https://www.yek.gov.tr/> (2020)

Yılmaz, Kadri H. (2011). *Hâmî Ahmed Diyarbekrî Divanı* (İnceleme-Metin). Yüksek Lisans Tezi. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Yılmaz, Kadri H. (haz.) (2017). *Diyarbakırlı Hâmî Ahmed Dîvânı*. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü.

<http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/TR-196122/diyarbakirli-hami-ahmed-divani.html>